

УДК 7.025'174

ORCID ID: 0000-0002-1814-4331

ORCID ID: 0000-0002-3536-7262

DOI <https://doi.org/10.32782/2411-3034-2023-33-28>

Тетяна Тимченко

*кандидат мистецтвознавства, доцент,
завідувач кафедри техніки та реставрації
творів мистецтва, Національна академія
образотворчого мистецтва і архітектури,
tetiana.tymchenko@naoma.edu.ua*

Антоніна Миколайчук

*аспірантка факультету теорії та історії
мистецтва
Національна академія образотворчого
мистецтва і архітектури,
tvorcha97akyla@gmail.com*

ПРЕВЕНТИВНА КОНСЕРВАЦІЯ ТВОРІВ МИСТЕЦТВА У СИСТЕМІ СУЧАСНОЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ КОНСЕРВАТОРІВ-РЕСТАВРАТОРІВ

***Анотація.** Стаття присвячена проблемам підготовки фахівців з превентивної консервації творів мистецтва, і зокрема, у системі освітніх програм університетів Західної Європи та США.*

***Метою статті** є уточнення поняття превентивної консервації об'єктів культурної спадщини та інших, близьких за значенням понять; з'ясування базових принципів освіти превентивних консерваторів у закладах Західної Європи та США, а також актуальність запровадження подібної спеціальності вищої освіти в Україні.*

***Методи дослідження:** порівняльний аналіз і синтез, класифікація і систематизація даних, узагальнення. **Результати.** Шляхом вивчення наукових публікацій з'ясовано, що термін «превентивна консервація» з'явився у 1980-х роках; що засади превентивної (пасивної) консервації завжди були предметом викладання для консерваторів-реставраторів та (це ж стосується й українських освітньо-професійних та освітньо-наукових програм для реставраторів). Однак у ХХІ столітті, коли галузь превентивної консервації досягла значного рівня розвитку, постала необхідність виокремлення спеціальності «превентивна консервація» в освітньому просторі. Проаналізовано програми підготовки превентивних консерваторів у США (Університет Делавер), Франції (Національний інститут спадщини), Англії (Інститут мистецтва Курто), які дають змогу зрозуміти важливість набуття, окрім технічних знань, також і «м'яких навичок» (soft skills) роботи в команді, лідерства, визначення інституційних пріоритетів і цілей, письмової та усної комунікації. Щодо України, то основні поняття і правила превентивної консервації об'єктів культурної спадщини відображені переважно у публікаціях Національного науково-дослідного реставраційного центру України. Однак окремих освітніх програм для підготовки таких різнопланових фахівців, як превентивний консерватор, у закладах вищої освіти України на сьогодні не існує.*

Висновки. Автори статті роблять висновок про необхідність планування спеціальності «Превентивна консервація творів мистецтва» та відповідних навчальних програм, зважаючи на спричинений війною тяжкий стан культурної спадщини в Україні.

Ключові слова: мистецтво, реставрація, консервація-реставрація, превентивна консервація, прервація, вища освіта, культура, культурна спадщина, «м'які навички» консерватора-реставратора.

Tetiana Tymchenko,
PhD, Associate Professor
Head of Department of Techniques
& Restoration of Artworks,
National Academy of Fine
Arts and Architecture,
tetiana.tymchenko@naoma.edu.ua

Antonina Mykolaichuk
PhD student, Faculty of Theory & History of Art,
National Academy of Fine
Arts and Architecture, Ukraine,
tvorcha97akyla@gmail.com

PREVENTIVE CONSERVATION OF ART WORKS IN THE SYSTEM OF MODERN HIGHER EDUCATION OF CONSERVATORS-RESTORERS

Abstract. *The article deals with the problems of training specialists of the preventive conservation of art works, in particular, in universities in Western Europe and the USA.*

The purpose of the article is to clarify the concept of preventive conservation of the cultural heritage objects and other concepts close in meaning; to define the basic principles of education of preventive conservators in the educational institutions of Western Europe and the USA, as well as the relevance of introducing a similar specialty of higher education in Ukraine. **Research methods:** comparative analysis and synthesis, classification and systematization of data, generalization. **Results.** By studying the scientific papers, it was found out that the term "preventive conservation" appeared in the 1980s; that the principles of the preventive (passive) conservation have always been a part of the curriculum for conservators-restorers (the same applies to the Ukrainian educational and professional programs for restorers). However, in the 21st century, when the field of the preventive conservation reached a significant level of its development, it became necessary to distinguish the specialty "preventive conservation" in the education. The study analyzes the training programs of preventive conservators in the USA (Winterthur/University of Delaware), France (Institut Nationale du Patrimoine), and England (Courtauld Institute of Art), which highlight the importance of acquiring not only technical knowledge, but also "soft skills" such as working in a team, leadership, defining institutional priorities and goals, written and oral communication. As for Ukraine, the main concepts and rules of preventive conservation of the cultural heritage objects are reflected mainly in the publications of the National Scientific and Research Restoration Center of Ukraine. However, there are currently no special educational programs for training such versatile specialists as a preventive conservator in the Ukrainian institutions of higher education. **Conclusions.** The authors of the article conclude on the necessity of planning the specialty "Preventive conservation of works of art" and corresponding educational programs, taking into consideration a hard time for the cultural heritage in Ukraine caused by the war.

Key words: art, restoration, conservation-restoration, preventive conservation, preservation, higher education, culture, cultural heritage, "soft skills" of a conservator-restorer.

Постановка проблеми. У ХХ столітті значного розвитку набула комплексна міждисциплінарна діяльність, спрямована на створення оптимальних умов зберігання об'єктів культурної спадщини, яка у 1980-х роках

названа превентивною консервацією. Її важливість засвідчена у документах із захисту та управління культурною спадщиною і наукових публікаціях. Усвідомлення важливості цієї сфери пов'язане як із бажанням загальмувати

процеси природного руйнування та видозмін в об'єктах культурної спадщини, так і зі способами протистояння незапрограмованим ситуаціям, – соціальним і природним катаклізмам, а також глобальним змінам клімату на Землі. Ця галузь (включно з музейною кліматологією, транспортуванням, комунікацією тощо) постійно розвивається, долучаючи методи й відкриття точних наук; до того ж, у вищих навчальних закладах розвинених країн світу у 2000-х роках з'являються окремі програми для підготовки превентивних консерваторів.

В Україні системного підходу до підготовки фахівців з превентивної консервації пам'яток культури та виділення їх в окрему спеціальність у системі вищої освіти наразі не передбачено. Тим часом світовий досвід, як і досвід України, доводить важливість такої професії.

Актуальність дослідження. В Україні, яка у сфері музейного зберігання несе на собі подвійний вантаж недоопрацювань минулих років і нинішніх нещасть війни, можливо, зарано говорити про власні програми підготовки превентивних консерваторів. Проте у майбутньому потреба в таких фахівцях буде нагальною. Обговорити принципи освіти превентивних консерваторів й дізнатися, на яких засадах вона побудована, вважаємо невідкладним завданням. Так само важливо уточнити значення термінів, що наявні в активі професійної лексики міжнародної наукової спільноти, але маловідомі у нас.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У зв'язку з багатогранністю теми й недостатньою її розробкою в українському науковому середовищі, були вивчені джерела різного характеру.

Зважаючи на неузгодженість термінології, ми звернулися до публікацій, що містять тлумачення основних термінів, а саме: сайтів Американського інституту консервації (American Institute of Conservation) [1], ICOMOS [2], E.C.C.O. (European Confederation of Conservator-Restorers' Organisations – Європейської конфедерації організацій консерваторів-реставраторів) [3–5], а також тлумачного словника з реставрації творів мистецтва французьких фахівців С. Бержон-Лангль та Ж. Брюнеля [6] для з'ясування поняття *превентивної консервації* й дотичних до нього. Публікація науковців Музею Вінтертура та Університету Делавер, США, – докторки Дж. Вікенс та завідувачки кафедри консервації творів мистецтва професорки

Д. Н. Норріс щодо проблематики освіти *превентивних консерваторів* містить ретельний аналіз Програми з консервації мистецтва WUDPAC (Winterthur/University of Delaware Program in Art Conservation): автори зазначають зростаючу роль «м'яких навичок» й аргументують актуальність окремої програми з підготовки превентивних консерваторів [7].

На сайті кафедри консервації творів мистецтва Університету Делавер представлена програма підготовки магістрів з превентивної консервації [8]. Інформацію про освіту консерваторів культурної спадщини отримуємо з брошури Національного інституту спадщини (Institut Nationale du Patrimoine), Обервіль'є, Франція [9]; про програму підготовки кураторів художнього музею Інституту мистецтва Курто (Лондон) (Courtauld Institute of Art) – на сайті Інституту [10]. Названі програми базуються на світовій практиці та можуть слугувати взірцем для закладів вищої освіти інших країн.

Питанням превентивної консервації музейних пам'яток присвячено низку видань Національного науково-дослідного реставраційного центру України (ННДРЦУ) [11], що свідчить про нагальність вирішення цих питань та фаховий інтерес до проблем збереження культурної спадщини України.

Мета статті – з'ясувати тлумачення поняття «превентивна консервація» та інших, близьких за значенням; висвітлити базові принципи освіти превентивних консерваторів і значення «м'яких навичок» для таких фахівців; проаналізувати актуальність цієї професії для України.

Виклад основного матеріалу. Завдяки міжнародним документам, у світовій науковій спільноті відбувається певна уніфікація основної термінології галузі, хоча й там спостерігається певна розбіжність. З метою узгодження назви професії «реставрація» (більш традиційна, прийнята у Франції, Італії, Україні та ін.) та «консервація» (прийнята у Великобританії, США, Канаді, Німеччині, Польщі та інших країнах), у 1980-х роках були запропоновані компромісні терміни «консервація-реставрація» та «консерватор-реставратор». Однак «консервація» і «реставрація» мають також і вузьке значення, причому найбільш багатозначним є термін «консервація»: превентивна або пасивна – на відміну від активної, лікувальної, інтервенційної, пов'язаної з безпосереднім втручанням у структуру об'єктів культурної спадщини.

Термін «preventive conservation» (англ. «профілактична/попереджувальна консервація»)

або «*prévention*» (фр. «профілактика» чи «попередження») був запропонований у 1982 р. Гаелем де Гішаном (Gaël de Guichen), спеціальним радником Генерального директора ICCROM (International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property, Рим), автором програми з реорганізації зберігання колекцій (RE-ORG) [6, с. 281; 12]. Близькими є також поняття «*preventive care*» (фр. *prévention*), «*preservation*» (фр. *préservation*), «*protection*» (англ., фр.), оскільки йдеться про «Сукупність заходів, що вживаються до оточення культурних цінностей для того, щоб вони руйнувалися якомога повільніше» [6, с. 281], хоча ті ж автори зазначають, що «*préservation*» та «*prévention*» не є синонімами: перший термін відноситься до об'єкта чи спільності об'єктів; другий стосується агентів, що здатні їх зруйнувати [6, с. 279]. У ресурсі Американського інституту консервації подані такі визначення: «Превентивний догляд (також званий превентивною консервацією) — пом'якшення наслідків псування і пошкодження культурних цінностей шляхом формулювання і впровадження політики і процедур щодо: належних умов навколишнього середовища; процедур поводження і обслуговування при зберіганні, експонуванні, пакуванні, транспортуванні і використанні; комплексна боротьба зі шкідниками; готовність до надзвичайних ситуацій і реагування на них <...> Презервація — захист культурних цінностей за допомогою заходів, які мінімізують хімічне та фізичне руйнування і пошкодження, а також запобігають втраті інформаційного контенту. Основна мета презервації — продовжити існування культурних цінностей» [1]. У статті 17 Хартії Бурра зазначено: «Презервація є доцільною, коли існуюча тканина або її стан є доказами культурної значущості, або коли немає достатніх доказів, для того щоб проводити інші процеси консервації. (1.3. *Тканина* означає весь фізичний матеріал місця, включно з компонентами, пристосуванням, вмістом та об'єктами)» [2]. З огляду на ці визначення, превентивна консервація охоплює ширшу сферу і, фактично, презервація є одним з її аспектів.

Документ Е.С.С.О. «Професійні настанови», розділ I («Професія»), п. I. «Визначення консерватора-реставратора» стверджує: «Превентивна консервація складається з непрямої дії для уповільнення погіршення стану та запобігання шкоди шляхом створення оптимальних умов для презервації

культурної спадщини настільки, наскільки вони є сумісними із соціальним використанням. Превентивна консервація також включає правильне поводження, транспортування, використання, зберігання та демонстрацію. Це може також стосуватися питань виробництва факсиміле з метою збереження оригіналу» [3]. У цьому ж розділі серед компетенцій консерватора-реставратора зазначено: «...надавати консультації та технічну допомогу щодо презервації культурної спадщини» [3]. У Розділі III «Освіта», п. IV («Теоретична підготовка»), серед обов'язкових для вивчення дисциплін зазначено: «Теорія, методи та прийоми консервації, превентивної консервації та реставрації» [4]. Так само і в документі Е.С.С.О. «Компетенції для доступу до професії консерватора-реставратора» як одну з них зазначено превентивну консервацію [5]. Таким чином, в основному документі, яким сьогодні послуговуються консерватори-реставратори Європи, зафіксовано обов'язкові знання з превентивної консервації.

В Національному інституті спадщини Франції існує, окрім програми підготовки реставраторів, також і програма вищої освіти консерваторів культурної спадщини (*conservateur du patrimoine*) (щорічний набір — 50 студентів). Це один з чотирьох закладів вищої освіти, що готує реставраторів Франції, чії випускники мають право працювати у державних музеях та сертифікованих установах (за постановою Французької федерації професіоналів консервації-реставрації 2002 року) [13]. «На державній службі професія консерватора спадщини поєднує в собі наукову експертизу та адміністративні обов'язки у службі презервації та передачі спадщини. Вона поділяється на п'ять спеціальностей (археологія, архіви, історичні пам'ятки та інвентаризація, музеї, наукова та природна спадщина) і дозволяє обіймати керівні посади в органах управління та закладах культури» [9]. Окрім студентів, за цією ж спеціальністю Національний інститут спадщини Франції щорічно навчає близько 1200 фахівців у сфері культурної спадщини Франції та інших країн.

Програму підготовки магістрів дещо іншого, але дотичного спрямування, — кураторів художніх музеїв (*Curating the Art Museum*) — з 2007 року здійснює Інститут мистецтва Курто [10]: хоча основний акцент перенесений на вивчення діяльності музеїв та галерей, частиною її є дисципліна «Етика та практика консервації».

У програмі з консервації творів мистецтва Музею Вінтертура і Університету Делавер (WUDPAC) превентивна консервація є невід'ємною частиною навчальної програми з початку 1980-х років. Її основи викладають на першому курсі, а також, за бажанням, на другому. Починаючи з 2016 року введено магістерську програму «Превентивна консервація», оскільки керівники кафедри консервації зрозуміли, що такий фах є надто специфічним – як з точки зору теорії, так і практики. Ця спеціальність спонукає студентів розвивати технічні, програмні і дослідницькі навички, необхідні для того, щоб керувати великими і малими установами у сфері превентивного догляду за їхніми колекціями [8]. Показовими є рубрики, за якими розподілена бібліографія, – вони дають змогу зрозуміти такі аспекти професії превентивного консерватора, як: догляд за колекціями, загальні рекомендації, готовність до надзвичайних ситуацій та реагування на них, управління навколишнім середовищем, утримання, зберігання та експонування, інтегрована боротьба зі шкідниками, освітлення, пліснява, пакування та транспортування, забруднювачі, відносна вологість і температура, обстеження та оцінки, сталість [14]. Викладачі кафедри підкреслюють важливість різноманітних навичок – як технічних (що пов'язані із «важкими», тобто природничими науками), так і «м'яких», тобто надпрофесійних навичок, які вони називають «ключем для превентивного консерватора», адже практика превентивної консервації переважно залежить від співпраці різних «відділів та осіб, включаючи персонал, волонтерів та відвідувачів» [7, с. 304]. «М'які навички терпіння, гнучкості, вирішення проблем комунікації, побудови стосунків, широкого мислення, стратегічного мислення, дипломатії тощо є необхідними, і чим успішніше вони використовуються, тим успішнішим буде проєкт» [7, с. 306]. У висновку автори вказують на необхідність впровадження окремої програми з підготовки превентивних консерваторів в Університеті Делавер саме з огляду на складність і багатокомпонентність такої діяльності. Світ потребує «консерваторів з дуже сильними технічними навичками і такими ж сильними м'якими навичками <...> ми виховуватимемо консерваторів, готових керувати й очолювати культурні інституції і, таким чином, введемо практику превентивної консервації на той рівень, на якому вона має бути» [7, с. 306].

В українському освітньому середовищі питанням превентивної консервації

приділяється увага лише у вигляді окремих занять (здебільшого лекційних) у складі інших навчальних дисциплін. Основи превентивної (музейної) консервації викладають, принаймні, у навчальних дисциплінах, які забезпечує кафедра техніки та реставрації творів мистецтва НАОМА, – «Введення в реставрацію», «Спеціологія» (I курс освітньо-професійної програми «Реставрація творів станкового і монументального живопису» освітнього рівня бакалавр), «Реставрація творів мистецтва як феномен культури» (для аспірантів ФТІМ I–II курсів) [15]; у Львівському державному коледжі декоративного і ужиткового мистецтва ім. Івана Труша – це дисципліна «Музеєзнавство». Впевнені, що й в інших закладах вищої освіти України так чи інакше викладають основи превентивної консервації для реставраторів, однак цього недостатньо при світовому розвитку даної сфери та викликах сьогодення.

В Україні вийшли друком низка праць співробітників Національного науково-дослідного реставраційного центру України з питань музейної кліматології, попередження й боротьби з біодеструкторами у музейних колекціях; також час від часу проводяться семінари для музейників з цих питань [11]. Окремо можна виділити ґрунтовний підхід до організації превентивних заходів щодо реставрації та збереженості бібліотечних фондів [16]. Названі видання частково поповнюють дефіцит знань, та проблема полягає у тому, що для фахової діяльності у сфері превентивної консервації потрібні доволі специфічні навички й постійний моніторинг інновацій. Тож підготовка таких фахівців закладами вищої освіти України є на часі, і організувати її слід, спираючись на досвід вищих навчальних закладів інших країн.

Головні висновки і перспективи використання результатів дослідження. Дослідження дало змогу висвітлити тлумачення основних понять галузі превентивної консервації; зрозуміти засади організації освіти превентивних консерваторів у провідних університетах західних країн та важливість набуття майбутніми фахівцями «м'яких навичок». Сучасний рівень світової науки свідчить про необхідність створення та підтримання системи превентивної консервації як першочергового завдання із збереження культурної спадщини. В Україні, – де рівень розвитку такої сфери значно відставав від світового ще до початку воєнного стану, – зараз ситуація подекуди

катастрофічна, оскільки музейні будівлі або зовсім зруйновані або ж залишилися без опалення. Однак, якщо ми дійсно приймаємо стандарти ЄС і всього освіченого світового

суспільства щодо забезпечення збереження нашої культурної спадщини, то планування розвитку галузі превентивної консервації та освітніх програм є необхідною умовою.

Список використаних джерел

1. American Institute of Conservation & WIKI. A Collaborative Knowledge Resource. Lexicon Terms. URL: https://www.conservation-wiki.com/wiki/Lexicon_Terms (дата звернення: 16.02.2022).
2. The Burra Charter, 1979. URL: http://icomosubih.ba/pdf/medjunarodni_dokumenti/1999%20Povelja%20iz%20Burre%20o%20mjestima%20od%20kulturnog%20znacenja.pdf (дата звернення: 20.02.2022).
3. E.C.C.O. – European Confederation of Conservator-Restorers' Organisations. Professional Guidelines I. URL: http://www.ecco-eu.org/fileadmin/user_upload/ECCO_professional_guidelines_I.pdf (дата звернення: 18.02.2022).
4. E.C.C.O. – European Confederation of Conservator-Restorers' Organisations. Professional Guidelines III. URL: http://www.ecco-eu.org/fileadmin/user_upload/ECCO_professional_guidelines_III.pdf (дата звернення: 18.02.2022).
5. E.C.C.O. – European Confederation of Conservator-Restorers' Organisations. Competences for access to the conservation-restoration profession. URL: https://www.ecco-eu.org/wp-content/uploads/2021/01/ECCO_Compentences_EN.pdf (дата звернення: 18.02.2022).
6. Bergeon Langle S., Brunel, G. La restauration des œuvres d'art : vade-mecum en quelques mots. Paris : Hermann [coll. La nature de l'œuvre], 2014. 461 p.
7. Wickens J. D. J., Norris D. H. The Imperative of Soft Skill Development in Preventive Conservation Practice and Training. *Studies in Conservation*. 63: sup 1. 2018. С. 301–306. DOI: 10.1080/00393630.2018.1486078.
8. University of Delaware. Art Conservation. Preventive conservation. URL: <https://www.artcons.udel.edu/about-us/laboratories-and-specializations/preventive> (дата звернення: 21.02.2022).
9. INP – Institut Nationale du Patrimoine. Préserver et transmettre. / Chatain A., Dal Pra P., Dequier A. [et. al.]. [Paris, Aubervilliers] : Univers ; Paralysis, [s. n.]. 26 p.
10. Courtauld Institute of Art. MA Curating the Art Museum. URL: <https://courtauld.ac.uk/study/postgraduate/ma-curating-the-art-museum/> (дата звернення: 22.02.2022).
11. Видання Національного науково-дослідного реставраційного центру України. *Національний науково-дослідний реставраційний центр України* : сайт. URL: http://restorer.kiev.ua/?page_id=288 (дата звернення 20.02.2022).
12. Team up and re-group, re-use, and re-vive! Lessons learnt from RE-ORG workshops around the world. *ICOM-CC. 18th Triennial Conference, 2017, Copenhagen*. 9 p. https://www.academia.edu/34559968/2017_Team_up_and_re_group_re_use_and_re_vive_Lessons_learnt_from_RE_ORG_workshops_around_the_world (дата звернення: 22.02.2022).
13. Diplôme et habilitation : Le principe de la «Loi Musée» № 13. *Fédération Française des Professionnels de la Conservation-Restauration. Les fiches pratiques* <https://ffcr.fr/files/pdf%20permanent/fiche13.pdf> (дата звернення: 21.02.2022).
14. University of Delaware. Art Conservation. Preventive bibliography. URL: <https://www.artcons.udel.edu/about-us/laboratories-and-specializations/preventive/bibliography> (дата звернення: 21.02.2022).
15. *Реставрація творів мистецтва як феномен культури : силабус навчального курсу / НАОМА ; ФТІМ. Київ, 2022.* https://drive.google.com/file/d/1fA8rRGhj_X1mtZVQV0hahtpq7yCX3kDFS/preview (дата звернення 24.02.2023).
16. Превентивні методи збереження документів наукових бібліотек у несприятливих екологічних умовах / Муха Л. В., Затока Л. П., Куява Л. М. та ін. Київ : НАН України, Нац. б-ка України імені В. І. Вернадського ; Центр консервації і реставрації, 2020. 234 с.

References

1. *American Institute of Conservation & WIKI. A Collaborative Knowledge Resource. Lexicon Terms.* URL: https://www.conservation-wiki.com/wiki/Lexicon_Terms [in English].
2. *The Burra Charter, 1979.* URL: http://icomosubih.ba/pdf/medjunarodni_dokumenti/1999%20Povelja%20iz%20Burre%20o%20mjestima%20od%20kulturnog%20znacenja.pdf [in English].
3. *E.C.C.O. – European Confederation of Conservator-Restorers' Organisations. Professional Guidelines I.* URL: http://www.ecco-eu.org/fileadmin/user_upload/ECCO_professional_guidelines_I.pdf [in English].
4. *E.C.C.O. – European Confederation of Conservator-Restorers' Organisations. Professional Guidelines III.* URL: http://www.ecco-eu.org/fileadmin/user_upload/ECCO_professional_guidelines_III.pdf [in English].

5. *E.C.C.O. – European Confederation of Conservator-Restorers' Organisations. Competences for access to the conservation-restoration profession.* URL: https://www.ecco-eu.org/wp-content/uploads/2021/01/ECCO_Competerences_EN.pdf [in English].
6. Bergeon Langle, S., & Brunel, G. (2014). *La restauration des œuvres d'art, vade mecum en quelques mots.* Paris : Hermann [coll. La nature de l'œuvre] [in France].
7. Wickens, J. D. J., & Norris, D. H. (2018). The Imperative of Soft Skill Development in Preventive Conservation Practice and Training. *Studies in Conservation*, 63 : sup1, 301–306 DOI: 10.1080/00393630.2018.1486078 [in English].
8. *University of Delaware. Art Conservation. Preventive conservation.* URL: <https://www.artcons.udel.edu/about-us/laboratories-and-specializations/preventive> [in English].
9. Chatain, A., Dal Pra, P., Dequier, A., Dumeix, P., Jagerschmidt, A., Moro, M.-L., & Vigutto, V.-C. (s. n.). *INP – Institut Nationale de Patrimoine. Préserver et transmettre.* [Paris, Aubervilliers] : Univers ; Paralysis [sans année] [in France].
10. Courtauld Institute of Art. MA Curating the Art Museum. URL: <https://courtauld.ac.uk/study/postgraduate/ma-curating-the-art-museum/> [in English].
11. Vydannia Natsionalnoho nauково-doslidnoho restavratsiinoho tsentru Ukrainy [Publications of National research and restoration center of Ukraine]. Natsionalnyi nauково-doslidnyi restavratsiinyi tsentr Ukrainy : sait. URL: http://restorer.kiev.ua/?page_id=288 [in Ukrainian].
12. Team up and re-group, re-use, and re-vive! Lessons learnt from RE-ORG workshops around the world. ICOM-CC. *18th Triennial Conference, 2017, Copenhagen, 9* https://www.academia.edu/34559968/2017_Team_up_and_re_group_re_use_and_re_vive_Lessons_learnt_from_RE_ORG_workshops_around_the_world [in English].
13. Diplôme et habilitation N° 13: Le principe de la «Loi Musée». *Fédération Française des Professionnels de la Conservation-Restauration. Les fiches pratiques.* <https://ffcr.fr/files/pdf%20permanent/fiche13.pdf> [in France].
14. *University of Delaware. Art Conservation. Preventive bibliography.* <https://www.artcons.udel.edu/about-us/laboratories-and-specializations/preventive/bibliography> [in English].
15. *Restavratsiia tvoriv mystetstva yak fenomen kultury : sylabus navchalnoho kursu* (2022) [Restoration of Artworks as a Cultural Phenomenon: A Silhouette of a Training Course] / National Academy of Fine Arts & Architecture. Faculty of Art Theory and History. Postgraduate studies. NAOMA ; FTIM. Kyiv <https://drive.google.com/file/d/1fA8rRGhjX1mtZVQV0hahtpq7yCX3kDFS/preview>. [in Ukrainian].
16. Mukha, L. V., Zatoka, L. P., Kuiava, L. M., Krikova, T. V., Lobuzina, K. V., Ostapenko, A. A., & Savchuk Ya. I. (2020). *Preventyvni metody zberezhennia dokumentiv naukovykh bibliotek u nespryiatlyvykh ekolohichnykh umovakh.* [Preventive methods of preserving documents of scientific libraries in unfavorable environmental conditions]. Kyiv : NAN Ukrainy, Nats. b-ka Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho, Tsentr konservatsii i restavratsii [in Ukrainian].

Подано до редакції 26.02.2023